

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА СВ. ДИМИТЪР И СВ. ТЕОДОРА ВЪРХУ ОЛОВНИ АМПУЛИ ОТ СОЛУН

Константин ТОТЕВ (Велико Търново)

Ампулите-евлогии, малки съдове за съхранение на чудотворно миро от мощите на мироточиви светци, са добре познати паметници, изработвани в центрове, свързани преди всичко с мартириуми на прочути светци. Разностранно изучавани са ампулите от ранновизантийския период (IV—VII в.), докато тези от средно- и късновизантийско време стават известни преди всичко от първични публикации на отделни екземпляри или малки групи. Наред с изработката на ампули в старите християнски центрове — Александрия, Антиохия, Константинопол и др., започва производството на евлогии и в Солун с миро от светите мощи на св. Димитър и други мироточиви светци, свързани с този град. През X в. във Византия те са част от най-разнообразна поклонническа продукция — различни реликвиарии, медальони и кръстове. Тази практика се възражда в значително по-скромен мащаб в сравнение с ранновизантийското време, и то едва когато в пределите на империята отново влизат териториите на Сирия и Палестина. Именно тогава започва производството на евлогии в някои нови поклоннически центрове, какъвто е Солун¹.

Византийските оловни ампули, специално тези, изработвани в Солун, най-рано в XII в., не отскоро задържат вниманието на тесен кръг изследователи на византийската култура. Броят на ампулите не е голям, но при археологическите разкопки в Гърция, България, Сърбия, Македония и Русия непрестанно се откриват нови екземпляри². Става ясно, че се касае за масова продукция, изпълнена от обикновен материал (олово), с невисока художествена стойност. Това не омаловажава значението им за изучаване възможностите за тяхното производство, репертоар и разпространение във византийския свят и Западна Европа.

Предмет на настоящото изследване е само един от иконографските типове върху солунските ампули — кутрувии, представящ от едната страна св. Димитър, а от другата — св. Теодора, също мироточива солунска светица. Тази двойка светци се среща на най-голям брой солунски ампу-

ли. Идентификацията на образите се определя и от придружаващите ги надписи. Съпоставянето на декоративната украса и стиловите особености на разглежданите ампули с едни и същи изображения предоставя най-добри възможности за анализ, прецизиране на датировката и доизясняване на някои критерии за групиране.

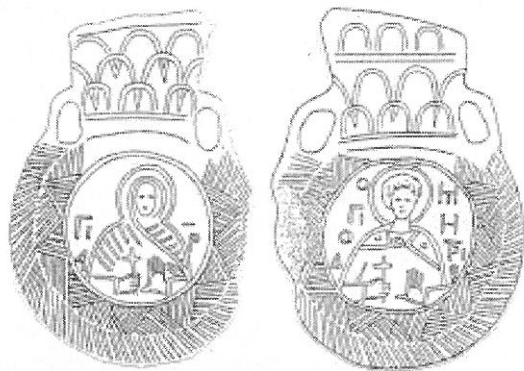
Върху ампулите от тази група св. Димитър е представен по два начина. В единия вариант, познат от близо 10 ампули, той е мъченик. Светецът е показан до пояс в орантна поза. В дясната ръка държи кръст, а лявата е обърната с дланта навън в молитвен жест. Облечен е с хитон и наметало. Изображението е разположено в кръгъл медальон от едната страна на корпуса. То е оброчено към периферията с два широки пояса. Вътрешният е запълнен със зигзаговидна украса, а външният — с къси полегати линии. В случаите, когато диаметърът на корпуса е по-малък, външният пояс е по-тесен. Изображенията върху ампулите са отляти в плитък релеф. По тази причина някои от образците са твърде обезличени и представените върху тях изображения и надписи е трудно да се идентифицират.

Към този вариант се числи един от най-добре съхранените до днес екземпляри от солунски ампули. Става въпрос за ампулата, открита при археологически разкопки на хълма Царевец във Велико Търново през 1974 г. от А. Писарев³. (Фиг. 1) Тя е много добре запазена, няма отчупва-

Фиг. 1. Оловна ампула от разкопките на крепостта Царевец във В. Търново с изображения на св. Димитър и св. Теодора като мъченици от края на XII—XIII в.

ния или други деформации. Отпечатъкът на изображенията е във великолепно състояние. Откривателят ѝ я датира в XI—XII в. Според В. Залеская епиграфският анализ недвусмислено доказва, че времето, когато са изработвани тези творби, е край на XII и по-скоро XIII в.⁴ От Перперек произхожда друга такава ампула (Фиг. 3), а в Историческия музей в Шумен се съхранява подобен екземпляр, открит до с. Мадара⁵. Още няколко ампули от този вид, открити в България, са постъпили като откуп-

Фиг. 2. Оловна ампула от Археологически музей в Пловдив с изображения на св. Димитър и св. Теодора като мъченици от края на XII–XIII в.

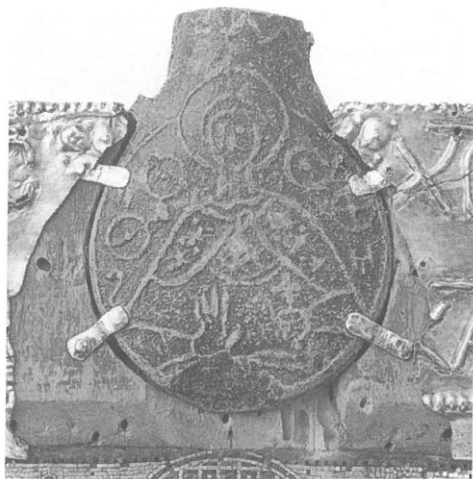
Фиг. 3. Оловна ампула от разкопките в Перперек с изображения на св. Димитър и св. Теодора като мъченици от края на XII–XIII в.

Фиг. 4. Мозаечна икона на св. Димитър от Сасоферато (Италия), XIV в.

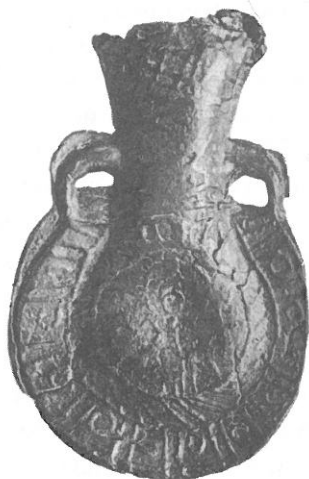
ки в музеи и частни колекции. Това са ампулите от Археологическия музей в Пловдив (Фиг. 2), от Националния исторически музей в София и от една частна колекция⁶. Извън територията на България ампули от този тип са открити в базиликата „Св. Ахил“ и от околностите на Серес⁷. Същата такава ампула е намерена в реликвиариен дървен саркофаг на сръбския крал Стефан Урош III Дечански (1321—1331) в манастира Дечани, а друг такъв образец принадлежи на колекция Бенаки музей в Атина⁸. Всички споменати по-горе ампули изследователите отнасят в края на XII—XIII в.

Към групата се числят още две ампули от XIV и от XIV—XV в., които заслужават внимание по отношение на стиловата характеристика. Първата е вградена в дървената рамка на мозаечна икона на св. Димитър, съхранявана в градския музей на Сасоферато, Италия⁹ (Фиг. 4,5), а

Фиг. 5. Оловна ампула с изображение на св. Димитър и св. Теодора като мъченици върху рамката на мозаечната икона от Сасоферато, XIV в.

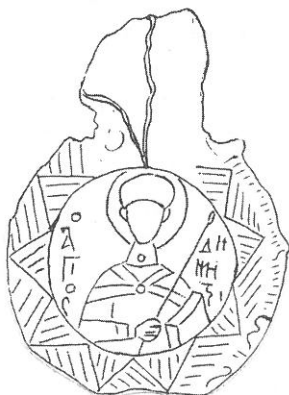
другата е открита при археологически разкопки на средновековния Стач през 1974 г. и се съхранява в Народния музей в Крушевац (Сърбия)¹⁰ (Фиг. 6). Екземплярите от Сасоферато и Крушевац с разглеждания иконографски вариант съществено се отличават по стил на изпълнение и украса от останалите. Върху тях изображенията са твърде схематични, очертани с една линия, без да се отбелязват детайли. Композицията на украсата също е различна. На едната ампула светецът е представен в кръгъл медальон, но липсват декоративните пояси около него, а при другата декорацията около централния медальон представлява фриз от правоъгълници с малки кръгове в средата. Явно е, че и стиловите белези на изображенията на свети Димитър и св. Теодора, както и декоративната украса насочват, че изработката на тези две ампули с основание може да се търси по-късно, в XIV—XV в. Последните два примера показват, че

Фиг.6. Оловна ампула от музея в Крушевац с изображения на св. Димитър и св. Теодора като мъченици от XIV–XV в.

Фиг. 7. Оловна ампула от Геница (Македония) с изображения на св. Теодора и св. Димитър-войн от XII–XIII в.

Фиг.8. Оловна ампула от музея в Ягодина (Сърбия) с изображения на св. Теодора и св. Димитър-войн от XII–XIII в.

производството на ампули продължава до XV в. Освен това пътуванията на поклонници до Солун по същото време свидетелстват за продължението на култа на мирото, свързан със св. Димитър и св. Теодора до XV в.¹¹

Върху други четири ампули св. Димитър е представен в иконографския вариант, като воин. Това са ампулите от Перитерийон (Западна Тракия), Кастро Рогон (Епир), Геница (Македония) (Фиг. 7) и Ягодина (Сърбия)¹² (Фиг. 8). Върху тях светецът е показан до поясно, облечен в ризница и наметало. С дясната ръка държи копие, облеганото на лявото рамо, а с лявата ръка — щит. Композиционната и декоративната схеми са както при другата група ампули. Изображението е разположено в кръгъл медальон, а около него в два пояса е поместена украса от зигзаговидни и къси наклонени линии. От този вариант засега няма образци, произхождащи от България. Известни са няколко ампули, върху които е запазено изображението на св. Теодора, но образът на св. Димитър е силно повреден и не може да се каже дали светецът е изобразен като мъченик или като воин.

Най-старият иконографски тип на св. Димитър, показан в орантна поза и консулски костюм, е този, който виждаме върху мозайките в базиликата „Св. Димитър“ в Солун¹³. След иконоборството, подобно на много други светци, той се представя в орантна поза, с кръст в ръка, както го виждаме върху първата група ампули. Иконографията на св. Димитър воин се развива сравнително по-късно, особено при паметниците на приложното изкуство¹⁴. Едно от най-ранните изображения на светеца като воин е върху фронтисписа на Псалтира на император Василий II от 1019 г., съхраняван в библиотека Марциана във Венеция¹⁵. В монетосеченето изображения на св. Димитър като воин се появяват за пръв път върху монети на Алексий I Комнин (1081—1118), сечени в Солун, и след това време светецът е често представян върху монети на деспотата на Солун (1224—1243), на Михаил VIII (1258—1282) и Андроник III Палеолог (1328—1341)¹⁶.

Св. Теодора, представена от другата страна на ампулите, и при двата варианта е показана като монахиня, с покривало върху главата. Тя носи кръст в дясната ръка, а лявата е обърната с дланта напред в молитвен жест. От двете страни на изображението са разположени букви от нейното име. Декоративната украса около медальона с изображението на светицата е еднаква с тази около образите на св. Димитър. Св. Теодора е една от известните солунски мироточиви светци. Родена е на остров Егина, но се замонашила в манастира „Св. Стефан“ в Солун. През 892 г. била погребана в църквата на манастира. Според разказ, записан в 894 г. от клирика Григорий, мирото се появило чудодейно върху лицето на светицата във формата на капки пот, непосредствено след смъртта ѝ¹⁷.

Чудотворната поява на миро в култа на солунските мироточиви светци намира различно обяснение сред изследователите. Най-ранно мирото се появява след смъртта на св. Теодора в 892 г. Както вече отбелязахме, най-често срещани върху оловните ампули са образите на св. Теодора и св. Димитър. Може да се предполага, че тези светци са почитани заедно, като даващи миро в периода, когато са разпространени ампули с техните изображения. Този въпрос конкретно е поставен от Х. Бакиртзис по следния начин: бил ли е св. Димитър известен като даващ миро през IX и X в., или мирото в значението си на ароматично масло се е появило по-късно, в развитието на неговия култ¹⁸. Единствено в хрониката на Йоан Каминиат от началото на X в. св. Димитър е споменат като мироточив¹⁹. Въз основа на този текст В. Залеская счита, че мирото на светеца се появява през X в., когато Византия успява да възстанови някои от източните територии на империята²⁰. Тогава стават мироточиви и мощите на св. Теодора и св. Матрона. Въз основа на това Залеская датира „изработката в Солун на оловните ампули с допоясни изображения на св. Димитър, св. Теодора, св. Матрона, св. Фронтон и св. Теодул от X до XII в.“²¹ В житието на св. Теодора, описано от клирика Григорий в 894 г. се съобщава за два случая, когато свещенослужителите дякон Димитър и свещеник Козма от църквата „Св. Димитър“ получават лек за своите болести от мирото на св. Теодора²². Това предполага, че по това време не съществува миро на св. Димитър в базиликата. Явно скъпите мощехранителници, представляващи св. Димитър, датирани от X до XIII в.²³, не са свързани с миро във формата на масло, а с *lutron* (кръв и пръст). Съмнения за съществуването на чудотворно масло в култа към св. Димитър от началото на X в. поражда отбелязването му единствено в текста на Йоан Каминиат. Според А. Каждан обаче, този текст не е оригинален, а става въпрос за препис от XV в.²⁴ Неговото мнение се основава на анализа на редица изрази и фрази, сходни с тези от разказа на Йоан Анагностис за победата на Солун през 1430 г. над османците.

Х. Бакиртзис счита, че едва през XII в. са достатъчни свидетелствата за излъчване на миро от тялото на св. Димитър, и с това време свързва началото на производството на оловни ампули. Чудотворното масло се появява в този период и става неотменна част от култа към светеца. Тази промяна на култа той счита, че е възможно да е била породена от победата на Солун над норманите в 1185 г. и от последвалата реконструкция на кивориума на „Св. Димитър“²⁵. Същият изследовател приема, че Солун е поклоннически център, в който от края на IX в. нататък се появило мирото, свързано с култа към св. Теодора, а след XII в. подобно миро било свързано с култа към защитника на града св. Димитър, а вероятно заедно с него и на останалите локални светци мировлители.

Всички ампули от тази група с изображения на св. Димитър и св. Теодора имат сходни характеристики и технически показатели. Те са

плоски, отливани от олово. Отливките са от две части, които са запоявани по средата. Използвани са каменни калъпи от две половини²⁶. Изглежда, че някои от екземплярите са отливани в калъпи, които са вземани като директни отпечатъци от вече отляти ампули. По такъв начин, изглежда, се тиражират ампули през XIII—XIV в. Тази е причината някои от надписите към изображенията да са отпечатани огледално. Както вече някои изследователи отбелязват, не са намирани запушалки на ампулите. Изглежда, мекото олово е прищипвано при устието или е сгъвано. Височината на ампулите с изображения на св. Димитър и св. Теодора е с размери от 5 до 8,6 см, а диаметрите на корпусите варират между 3 и 6 см, т.е. те са с еднаква иконография, но с различен обем. Някои от тях наместо две дръжки имат само по два кръгли отвора отстрани, за да бъдат окачвани на ремък и носени пред гърдите. Изображенията върху ампулите са отливани в плитък релеф. По тази причина някои от образците са твърде обезличени и представените не могат категорично да се идентифицират. Украсата на всички ампули от този тип е идентична. Отличава се декорацията и стилът на изображенията при ампулите, изработвани през XIV и XV в. Освен това местонамирането на различни разновидности оловни ампули на Балканския полуостров, Русия и Западна Европа очертава както пътищата на разпространение, така и тиражирането на поклонническата продукция от Солун.

БЕЛЕЖКИ

¹ Залесская. В. Прикладное искусство Византии IV—XII вв., Санкт-Петербург, 1997, 31—33.

² Bakirtzis. Ch. Byzantine Ampullae from Thessaloniki. — The blessings of Pilgrimage. Ch. 9, ed. R. Ousterhout, Illinois Byzantine studies, I, 1990, 140—149.; **Топтанов, Д.** Оловна ампула от крепостта Красен край Панагюрище. — В: Приноси към българската археология, I, С., 1992, обр. 10; **Цветковић, Бр.** Византийска ампула из завичајног музеја у Јагодини. — Зборник народног музеја Београд, 1994, 7—11; **Морева-Арабова. Р.** Две оловни ампули от Южна България. — ГАМП, VIII, 1997, 90—95.; **Кънев, И.** Шест новооткрити солунски ампули — кутрувии от XII—XIII в. — Археологически вестн, 2, 2001; Една ампула-кутрувия от Солун. — Известия на НИМ, т. XIV, 2004, 183—186, обр. 1, 2; **Марков, Н.** Бележки за една наскоро намерена средновековна солунска ампула. — Известия на НИМ, т. XV, С., 2005, 92—98;

³ **Писарев, А.** Оловна ампула от хълма Царевец във Велико Търново. — Археология, кн. I, С., 1976, 46—50.

⁴ **Банк, А.** Прикладное искусство Византии IX—XII вв., М., 1978, 125—128.; **Залесская, В.** Группа свинцовых ампул-эвлоий из Фессалоники. — Советская археология, № 3, 1980, 264.

⁵ **Герасимова-Томова, В.** Два археологически паметника от Източните Родопи. — Родопски сборник, VI, С., 1987, 133—141.; **Овчаров, Н.** Още за култа към св. Димитър през Второто българско царство. — Векове, XVI, 1, 1987, 16—17.

⁶ **Морева-Арабова. Р.** Цит. съч., 90—95.; **Кънев, И.** Шест новооткрити солунски ампули..., с. 32, обр. 2; обр. 4.

⁷ **Moutsopoulos, N.** Anaskaphe tes basilikes tou Agiou Achilleiou. Tetarte periodos ergasion (1969), Epistemonike Epeteris tes Polytechnikes Scholes Thessalonikes, 5, (1971—72), pl. 77.

⁸ **Pavlovic, L.** Decanske ampule. — Zbornik Muzeja Primesene Umetnosti, 3—4, (1958), 101—104.; **Bakirtzis, Ch.** Op. cit., 140—149.

⁹ The Glory of Byzantium. Faith and Power (1261—1557), 1997, New York, Cat. no. 139, p. 231—233.

¹⁰ **Минић, Д., Р. Станић, О. Вукадин, С. Ђорђевић.** Средновековни Сталах. Крушевац, 1979, бр. 4, 18.

¹¹ **Van der Vin, J.P.A.** Travellers to Greece and Constantinople. (Leiden, 1980), II, 559, 679; **V. de Kitrowo.** Itinéraires rasses en Orient (Geneva, 1989), I, 208, 263; Ioannes Anagnostis. Ed. V.G.Niebuhr, Bonn, Corpus, 36, 515—516.

¹² **Bakirtzis, Ch.** Koutrouvia myrou apo te Thessalonike. XIV International Byzantinistenkongress, Akten II \ 3, Jahbuch der Osterreichischen Byzantinistik, 32, (1982), 523—528.; **Папаевангелу, Р. S.** Evlogia tou agiou Demetriou Thessalonikes. — Thrakika Chronika (1972), 17—24.; **Цветковић, Бр.** Цит. съч., 7—11, сл. 1—4.

¹³ **Cormack, R.** The Saint Imagined: St Demetrios of Thessaloniki. — In: Writing in gold. Byzantine Society and its Icons., ill. 14, 22, 23, 29, 31.

¹⁴ **Банк, А.** Цит. съч., 132—135; Два памятника мелкой пластики из Фессалоник. — Византийский временник, т. XXIX, 1968.

¹⁵ **P. Lemerle.** Note sur les plus anciennes representations de Saint Demetrius. — Deltion tes Christianikes Archeologikes Etereias, 10 (1980—81), 1—10.

¹⁶ **Grierson, P.** Byzantine coins (London, 1982), 220, 242.

¹⁷ **Patlagean, E.** Theodora de Thessalonique. Une saint moniale et un culte citadin (IXe — XXe siecle). Culto dei santi, istituzioni e classi sociale in eta' preindustriale, ed. S.V.Gajano and L. Sebastiani (Rome, 1984), 37—67.

¹⁸ **Bakirtzis, Ch.** Byzantine Ampullae from..., 140—141.

¹⁹ **Kaminiates.** Capture of Thessaloniki, ch. 3, ed. G. Bohlig, Berlin, 1973.

²⁰ **Залесская, В.** Прикладное искусство..., с. 31

²¹ Пак там, с. 31.

²² **Bakirtzis, Ch.** Byzantine Ampullae from..., p. 146.

²³ **Грабар, А.** Няколко мощехранителници на св. Димитър и мартириума на светеца в Солун. — Избрани съчинения, т. 1, С., 1982, 132—153, обр. 30—47.

²⁴ **Kazdan, A.P.** Some questions addressed to the scholars who believe in the authenticity of Kaminiates. — Capture of Thessalonica. — Byzantinische Zeitschrift, 74, 1981, 7—10.

²⁵ **Bakirtzis, Ch.** Byzantine Ampullae from..., 146, 147.

²⁶ **Bakirtzis, Ch.** Koutrouvia myrou apo te..., p. 524.